

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 25 • אדר א תשפ"ב

לרגל תחילת הלימוד במסכת חגיגה, במחזור ארבעה עשר של 'דף היומי':

י באדר א תשפ"ב

מעשה מסכת חגיגה: השלמות והוספות

ידוע המעשה באדם שלמד כל ימיו את מסכת חגיגה, ולאחר פטירתו נראתה המסכת בדמות אשה אלמנה והספידה את לומדה. מעשה זה אינו בספרות חז"ל. והוא מופיע לראשונה בחיבוריהם של הראשונים, ומקורותיו המוקדמים והמאוחרים נאספו וסוכמו בידי אחד מחכמי דורנו, אך כמו תמיד נותרו פרט ועוללות, ולהבאתם ולעיין בפרטים נוספים נועד המאמר הנוכחי.

א. מעשה מסכת חגיגה

אצטט את אחד המקורות המקודמים המביאים את המעשה. זה לשון ר' ישראל אלנקאווה (ספרד; נהרג ה'קנא, 1391) בספרו 'מנורת המאור':

מעשה בתלמיד אחד, שהיה מתייחד במקום אחד, והיה למד בו מסכת חגיגה. והיה מהדר ומהפך בה כמה פעמים, עד שלמד אותה היטב והיתה שגורה בפיו, ולא היה יודע מסכתא אחרת מן התלמוד זולתה, והיה שונה בה כל ימיו. כיון שנפטר מן העולם הזה, היה לבדו באותו בית שהיה לומד בו מסכת חגיגה, ולא היה שום אדם יודע פטירתו. מיד באה אשה אחת, ועמדה עליו, והרימה קולה בבכי ובמספד, ותרבה אנחתה וצעקתה, כאשר שהיא סופדת על בעלה, עד אשר נקבצו ההמון, ואמרה להם:

"סגולה" - אוצר חביב: דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה).

© כל הזכויות שמורות | להערות ותגובות או הצטרפות לרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

ספרו לחסיד זה, וקברוהו בכבוד גדול, וכבדו את ארונו, ותזכו לחיי העולם הבא, שזה כבדני כל ימיו ולא הייתי עזובה ולא שכוחה בימיו. מיד נתקבצו כל הנשים וישבו עמה סביב למטתו ועשו עליו מספד גדול, והאנשים נתעסקו בתכריכיו ובכל צרכי קבורתו, וקברו אותו בכבוד גדול. ואותה אשה בוכה במר נפש וצועקת. אמרו לה: מה שמך? אמרה להם: חגיגה שמי. וכיון שנקבר אותו חסיד נעלמה מן העין אותה אשה. מיד ידעו שמסכת חגיגה היתה, שנראית להם בצורת אשה, ובאה בשעת פטירתו לספוד לו ולבכותו ולקברו בכבוד, מפני שהיה שונה בה ושוקד עליה ללמוד אותה.¹

וכן, מילה במילה כמעט, בספרו של ר' יצחק אבהב, בעל אותו השם 'מנורת המאור'.² ובשינויים קלים או משמעותיים מופיע המעשה בחיבורים נוספים. וכבר יצא החכם הירושלמי, ר' שמואל אשכנזי, לאסוף את כל המקורות שהביא והעלו בידו חמשה עשר מקורות שונים, שקיבצם במאמרו 'מסכת חגיגה' הנדפס בספרו 'אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא'.³

- * בדרך כלל, ההפניות הביבליוגרפיות נרשמו במלואן רק בהיקותן הראשונה.
- 1 ר' ישראל אלנקאוו, מנורת המאור, ג, פרק חמישי ('תלמוד תורה'), מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו יורק תרצא, עמ' 275-276. אחרי המעשה נוסף המוסר השכל שיש להסיק ממנו: "והלא דברים קל וחומר: ומה חסיד זה, שלא למד אלא מסכתא אחת בלבד, כך, הלמד תורה הרבה ותלמוד הרבה, ומעמיד תלמידים הרבה - על אחת כמה וכמה" (שם, עמ' 276).
 - 2 עי' להלן, ליד הערה 52 ואילך.
 - 3 ראה: הרב ש' אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא, בעריכת הרב ש"א תפילינסקי, ירושלים תשס, עמ' 331-336. גירסה מוקדמת של אסופת מקורות המעשה, שבה הביא או ציין רק **שנים עשר** מקורות, מופיעה ב'תקונים והוספות' שצירף למהדורה החדשה של 'קב הישר', ראה: ר' צבי הירש קידנובר, קב הישר השלם, ב, מהדורת הרב א' שיינברגר, ירושלים תשנ"ט, קונטרס 'תקונים והוספות' מאת ר' שמואל אשכנזי, עמ' ח-ט (בסוף דבריו, עמ' ט, הוא כותב: "הנה הבאתי לפניך **אחד עשר** מקורות למעשה שהובא ב'קב הישר'...". היינו, אם נמנה גם את 'קב הישר' עצמו הרי שנמצאו שנים עשר מקורות). קונטרס זה חתם הכותב ביום טו באב **תשנ"ט** (ראה: תקונים והוספות, עמ' ג), אך כל המקורות שאסף שם כבר הביא באגרתו לר' ישעיה בלוי כשנתיים קודם לכן, ביום יח באייר **תשנ"ו**. ראה: ר' שמואל אשכנזי, אגרות שמואל, מכתב תתיג, בעריכתי, ירושלים תשפ"א, עמ' 1308-1310.
- אגב אעיר: יש מחברים שראו את דברי ר' שמואל אשכנזי הראשונים (בהערותיו ל'קב הישר') ולא את דבריו האחרונים (ב'אלפא ביתא קדמיתא') ובאו בעקבות זאת להשלים את דבריו ללא צורך. כן למשל, 'עקב אלבוים במאמרו על ספר 'קב הישר' שפרסם בשנת **תשע"ג**, מציין ל'תקונים והשלמות' שר' שמואל אשכנזי צירף לספר, בהם 'ציין בידענותו המופלגת אחד עשר מקורות אפשריים' למעשה בחסיד שלמד מסכת חגיגה, והעיר על כך: "אגב, למראי המקום שציין אשכנזי יש להוסיף גם לדרשות מהר"ח אור זרוע, סימן טז, ד"ה 'וכן נדרש', שזה לשונו... ("י' אלבוים, 'קב הישר: קצת דברים על מבנהו, על ענייניו ועל מקורותיו', חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי, בעריכת י' ברטל ואחרים, ירושלים תשע"ג, עמ' 35 הערה 67). ולא זכר המעיר שר' שמואל אשכנזי שנה בענייניו של המעשה - ויותר בהרחבה - בספרו 'אלפא ביתא קדמיתא' (שיצא לאור בשנת **תשס"ו**) ושם הביא את 'דרשות מהר"ח אור זרוע'! ראה: אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 332-333.

ב. הוספותיו של ר"ש אשכנזי

גם לאחר צאת ספרו 'אלפא ביתא קדמייתא' לא שקט ר"ש אשכנזי אל שמריו, וכדרכו מאז הוסיף לשכלל את ספרו ולרשום השלמות והוספות שאיתר בדרך הילוכו. תוספות אלו הוא העתיק על גבי פתקים קטנים שתחב בין עמודי הספר, במקום המתאים, ולימים הם נאספו בידי, באישורו ובהנחייתו, לכדי קונטרס השלמות נכבד שעדיין לא ראה אור, ומתוכו אביא כמה השלמות למעשה מסכת חגיגה⁴.

וכן כותב ר"ש אשכנזי בהוספותיו⁵:

עתה מצאתי מקור **ששה עשר**, אצל **אביו** של בעל 'קב הישר', הוא ר' **אהרן שמואל קידאנובר**, המביא את המעשה בספרו ברכת שמואל (פרשת יתרו, פפד"מ תמב-תמג, דף לט סע"ג): "...והוא, **דאיתא בתנחומא**, מעשה בתלמיד חכם אחד, שלא למד כל ימיו אלא מסכת חגיגה. וכשהגיע לשעת מיתתו, בא [ה] אליו אותה מסכת כדמות נערה, והיתה מתאוננת ומקוננת (ו)ת עליו. ושאלו אותה מה שמה, והשיבה, שחגיגה שמה. וסיפר להם אח"כ (המערע) [המאורע], וס(י)פדו עליו הספד גדול. אם כן למדנו מזה, כשאדם עוסק במסכת, נעשה ממנה נערה ואשה / כמו בריה חדשה, ושכרו הרבה מאוד במליצת המסכת עליו לפני הקב"ה".

ויש להוסיף מקור **שבעה עשר**:

ר' **משה קורדובירו** (רמ"ק) בספרו 'אור יקר', מסיים את פרושו לפרשת צו (כרך יב, ירושלים תשמג, דף קמח סע"ב) במלים אלה: "...דכולהו תנוי דר' יהודה בנויקין הוה⁶, וכולהו **תנוי דההוא תלמיד בחגיגה הוה**, וכמזהם רבים. ותלמוד תורה כנגד כולם".

והנה, ב'הצופה' מיום י באדר תשסב, עמ' 14, כותב **טוביה פרשל**:

נרשה לעצמנו להביא כאן נוסח נוסף של הסיפור על מסכת חגיגה, נוסח שהוא, כנראה, בן דורות מאוחרים יותר: כותב הרב ד"ר מרכוס (**מאיר**) **ליהמאן** בפירושו, בלשון אשכנזי, על פרקי אבות (על המשנה, פרק ג ג): "...אחרי גירוש היהודים מספרד, נחקק חוק תחת שלטונו של הקיסר קרל החמישי, שמלך בספרד בתואר קרל הראשון, שלפיו ישרף כל יהודי שרגלו תדרוך על אדמת ספרד. חוק אכזרי זה עדיין היה בתקפו לפני שנים אחדות. מאוחר יותר החל [ו] להקל בו. לפני יותר ממאה שנה, נטלטה, בעקבות סערה גדולה בים, אניה שנמצא בה יהודי, לחופיה של ספרד. היהודי ניצל מגלי הים, ברם נידון לשריפה על ידי שלטונות המדינה. המלך החליף עונשו למאסר עולם. ברשות היהודי היתה **מסכת חגיגה**, בכרך קטן, פוסט אמסטרדם. מסכת זו היתה לו

4 קיומן של השלמות אלו נרמז בהערה מאוחרת שהוסיף ר"ש אשכנזי בשולי אגרתו לר' ישעיה בלוי. ראה: אגרות שמואל, מכתב תתיג, עמ' 1310.

5 הבאתי את תוספותיו בשינויי עריכה חיצוניים קלים, כמו תיחום מובאה באמצעות מרכאות, פיסוק מעט שונה וכיוצא בזה.

6 הכוונה לבבלי, ברכות, כ רע"א: "בשני דרב יהודה כולי תנוי בנויקין הוה".

לישועה. הוא הגה בה יומם ולילה. הוא סיים אותה פעמים אין ספור והתעמק בכל דבריה. כך עברו עליו שבע עשרה שנה וכמעט שלא הרגיש בקושי המאסר. האיש היה חלש וזקן וחש כי מותו קרוב. ערב אחד פרצה זעקה מלבו: האמנם נגזר עלי למות גלמוד ועוזב ללא חבר שישית את ידו על עיני במותי? והנה נתגלה חזון לאיש שנטה למות; חדרו החשוך נמלא אורה. ליד ראש משכבו עומדת אשה: 'אני מסכת חגיגה, שאתה הרבית להגות בה', היא אומרת, 'אני הקלתי לך בדידותך במשך שבע עשרה שנה. כעת באתי אליך שלא תמות בודד ועוזב. יעשו הם בגופך מה שירצו, אלוקים קבע לך שכר גדול בעולם הבא'. חיוך של אושר הסתמן על פניו של הגוסס... [עכ"ל **מאיר ליהמן**]. ד"ר ליהמן אינו מגלה לנו מה המקור של ספורו. אפשר שכתב על כך יותר באחד מכתביו האחרים.

עכ"ל **טוביה פרשל**. ועד כאן מהוספותיו של ר' שמואל אשכנזי ל'אלפא ביתא קדמיתא'⁷. אך עם כל זאת, הניחו לי מקום להתגדר ולהוסיף מקור קדום שלא נודע.

ג. מקור קדום למעשה⁸

מעשה מסכת חגיגה הובא בעיקר בחיבוריהם של חכמי ספרד שפעלו בסמוך לגירוש, אך – כפי שכבר ציינ' ר' שמואל אשכנזי – הראשון שהזכירה הוא החכם האשכנזי ר' חיים ב"ר יצחק אור זרוע (נולד מעט קודם שנת ה'1250), הדורש את הפסוק (משלי ו כב): "בְּהִתְהַלֵּךְ תִּנְחָה אֶתְךָ, בְּשֹׁכֵב תִּשְׁמֹר עֲלֶיךָ, וְהִקִּיצוֹת הִיא תְּשִׁיחֶךָ":
 'בהתהלךך תנחה אותך', בעולם הזה; המהלך בדרך ואין לו לוויה – יעסוק בתורה. 'ובשכבך תשמור עליך', בקבר. כמעשה בתלמיד אחד, שלמד כל ימיו מסכת חגיגה,

כשסיים אותה חזר. וכשמת בדרך, נעשית המסכתא כמו בתולה אחת, וקיננה עליו: זה היה אבי. עד שהביאוהו לקבורה, והרגישו שהייתה המסכתא. 'הקיצות היא תשיחך', לחיי העולם הבא⁹.

אמנם אפשר, שגרעינו של המעשה מצוי במקור קדום יותר, בפירוש התורה לר' אפרים ב"ר שמשון, מחסידי אשכנז הקדמונים ובן דורו של ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח', הדורש את פסוקיה הראשונים של פרשת 'כי תצא' (דברים כא יא-יג) לעניין לימוד התורה:
 'וראית אשת יפת תואר', זו התורה, דכתיב בה (משלי ה יט): 'אילת אהבים ויעלת חן'... באהבתה תשגה תמיד... שיתגלו לך רזי עליונים הנעלמים ומכוסים ממך כשמלה

7 על הוספה נוספת מאת ר"ש אשכנזי, עי' להלן, ליד הערה 61.

8 גרסה ראשונה של תת-פרק זה התפרסמה בדאצ'ה, גליון 82 (כח שבט תשע), עמ' 2.

9 פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), פרשת חיי שרה, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשלג, עמ' 57.

זו שמכסה כל גופו של אדם... 'וישבה בביתך', מכאן ואילך התורה חוזרת על אכסניא שלה, שנאמר (ישעיה נט כא): 'לא ימושו מפיו ומפי זרעך' וגו'; 'ובכתה את אביה ואת אמה', כך היא מדתה של תורה, אינה פוסקת משם. אבל, ח"ו, **כשנפטר תלמיד חכם, חוגרת עליו שק ובוכה ומתאבלת עליו**...¹⁰.

הגם שבמקור זה חסר עניין הלימוד התמידי במסכת מסוימת המנוסח במעשה המדובר, הובע בו הרעיון שהתורה משולה לאשה המתאבלת במות לומדה, ולפיכך נראה, שגרעינו של המעשה קדם – לכל הפחות – בשני דורות לר' חיים אור זרוע, ושמו הוא עצמו הכיר את המעשה מכתביהם של חסידי אשכנז, שכן אביו, ר' יצחק אור זרוע, נמנה עמם, כתלמידו של ה'רוקח'¹¹.

ד. מקורות נוספים

והנה **תשעה או עשרה** מקורות חדשים¹² למעשה מסכת חגיגה, הנוספים על **שבעה עשר** המקורות שהביא ר' שמואל אשכנזי בספרו ובהשלמותיו¹³:
[א] ר' יוסף ב"ר משה אלאשקר (ה'רל-שי, 1470-1550), ממגורשי ספרד שנתיישב באלג'יריה, בספרו 'צפנת פענח' שכתב בשנת ה'רפ"ט (1529):

ומה נחמד **מאמרם** על אותו חסיד, שלא קרא מהתלמוד כי אם מסכת חגיגה, וכשמת, לא ידע בו שום אדם. באה דמות אשה חגורת שק, והיתה צועקת ואומרת: בואו אצל החסיד וספרו עליו. אזי נתקבצו הרבה אנשים ועשו הספד גדול לאותו החסיד. ושאלו לאשה ואמרו לה: מה שמך. אמרה להם: חגיגה. לאחר שנקבר החסיד, בקשו אותה אשה ולא נמצאת, אז הבינו החכמים שהיא מסכת חגיגה¹⁴.

- 10 פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון וגדולי אשכנז הקדמונים על התורה, ב, פרשת כי תצא, מהדורת הרב י' קלוגמן, 'ירושלים תשנ"ג, עמ' קצד-קצה. בספר נדפסו שני פירושים עוקבים. הראשון מיוחס לר' אפרים ב"ר שמשון, מחוגו של ר' נחמיה ב"ר שלמה הנביא, מחסידי אשכנז שלא מבני החוג המרכזי; והשני, נתכנה בכתב-היד, ובעקבותיו בדפוס: 'מכתיבה אשכנזית' (ופעמים בודדות: 'מחכמי אשכנז'), והוא מבית מדרשו של ה'רוקח', היינו מהחוג המרכזי של חסידי אשכנז. הקטע המצוטט בפנים הוא מהפירוש הראשון. על ייחוסו של הפירוש הראשון לאחד מבני חוגו של ר' נחמיה ב"ר שלמה הנביא, ראה: מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט אל נא לעולם תוערץ', מורשת ישראל, 2 (כסלו תשס"ו), עמ' 14 הערה 54; הנ"ל, 'בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש עשרה', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 479-480, עמ' 522 הערה 407.
- 11 עוד על זיקתו של ר' יצחק אור זרוע לתורת חסידי אשכנז, ראה: ע' פוקס, עיונים בספר 'אור זרוע' לר' יצחק בן משה מוינה, ע"ד, 'ירושלים תשנ"ג, עמ' 33-40.
- 12 מסופקני אם 'מרגניתא דבי רב' (להלן, סעיף [י]) נחשב כמקבילה למעשה שלנו או רק כעניין קרוב לו.
- 13 את המקורות הנוספים הבאתי כסדרם הכרונולוגי ובסטריות מעטות לצורכי הדיון.
- 14 צפנת פענח: פירושים ורעיונות קבליים על הש"ס [...] למו"ר [...] רבי יוסף [...] אלאשקר, סדר מועד (מסכת חגיגה), מהדורת מ' עמאר, לוד תשס"ט, עמ' 117. החיבור נכתב בעיר תלמסאן שבאלג'יריה, בשנת ה'רפ"ט (1529), ראה על כך: מ' עמאר, 'קווים לתולדות רבי יוסף אלאשקר וליצירתו', בתוך: צפנת פענח, הנ"ל,

[ב] ר' אברהם ב"ר חנניה יגל, מחכמי מנטובה באיטליה, מביא את המעשה פעמיים בספרו 'גיא חזיון', שחיבר סביבות שנת ה'שלח' (1578):

[1] ואל הדבר הזה רמזו ז"ל על פסוק (שיה"ש ו ח): 'ששים המה מלכות ושמונים פלגשים' וכו'. אמרו, כי ששים המה המסכתות ולהם מלכות, ולכל אחת מהמה מלכה אחת הממונה על אותה המסכתא. כמו שנודע לנו, במה **שכתב התנחומא: מעשה באותו החסיד אשר מימיו לא למד כי אם מסכת חגיגה**, ובעת מותו באה אליו כעין אשה בוכה ומקוננת עליו לאמר: אי חסיד, אי עניו, עד כי יאספון אליה להספד החסיד ההוא אנשים ונשים, וכבוד עשו לו במותו וכו'¹⁵.

[2] צא ולמד מאותו החסיד שאמרת לך¹⁶, שהביא **התנחומא**, שלא גמר אלא מסכת חגיגה, ומכל זה נטל שכר הרבה¹⁷.

[ג] ר' שמואל ב"ר יצחק די אוזידא, בפירושו 'לחם דמעה' למגילת איכה שהדפיס לראשונה בשנת ה'שס' (1600):

אי נמי, אמר: 'איכה יועם זהב' (איכה ד א), הכוונה שהיה מקונן על חכמים רבים אשר נשפך דמם כמים סביבות ירושלים, כרבי עקיבא וחביריו, עשרה הרוגי מלוכה... אמר 'איכה יועם זהב', כי התורה נקראת 'זהב'... **וכענין אותו תלמיד שנפטר**, וראו אשה חוגרת שק ולבושה בגדי אלמנות, ואמרה ששמה מסכת חגיגה, על שהיה התלמיד ההוא תמיד עוסק במסכת חגיגה. והכי נמי בודאי שהתורה לבשה בגדי אלמנות על העשרה ישישים, כי הם היו בעלי התורה באמת...¹⁸.

[ד] ר' יצחק ונה, מגדולי וממקובלי תימן, ב'תיקון' שסידר בשנת ה'תו' (1646):

וגם כן למדתי **מאותו מעשה בחסיד אחד**, שהיה מתייחד במקום אחד, ולא היה שונה בו אלא מסכת חגיגה לבד עד שהיתה סדורה בפיו, וכשמת נדמית עליו דמות אשה שהיתה בוכה ומלילת עליו, ושאלו לה ואמרה להם: חגיגה שמי. כיון שהשלימו לקברו,

עמ' 47-53. לאחר הקטע המובא בפנים מוסיף המחבר להעיר מדוע מסכת חגיגה באה בדמות אשה ולא בדמות איש: "ועתה פקח עיניך וראה זה הענין הנחמד ותראה טעם שנדמית לאשה ולא לאיש, לפי שהיא הכלה הכלולה, והיא כנסת ישראל" (צפנת פענח, שם).

15 ר' אברהם ב"ר חנניה יגל, גיא חזיון, חלק ב, סעיפים פה-פו, מהדורת ד' רודרמן, ירושלים תשנח, עמ' 204. הקיצורים 'וכו' במקור.

16 כוונתו לדבריו שהובאו בקטע הקודם.

17 גיא חזיון, שם, סוף סעיף פט, עמ' 212.

18 לחם דמעה, איכה ד א, ויניציאה שם, דף פט ע"ב. אזכור זה מצטרף לאזכור המעשה בספרו המוקדם יותר של ר' שמואל די אוזידא, 'מדרש שמואל' על מסכת אבות, שהדפיס בשנת ה'שלט. ראה: אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 334.

נעלמה מעיניהם, מיד ידעו שמסכת חגיגה היא וכו' ¹⁹.

[ה] ר' אהרן ב"ר שמואל, בספרו 'בית אהרן', שהדפיס בשנת ה'תנ-תנא (1690-1691):

וכן גם כן לימוד של חיבור המסורה נתעלם כמעט מרוב העולם, ואין מי דורש אותה, הלא גם המסורה נתנה למשה מסיני, והנה בוודאי הלימוד של חיבור המסורה, נחת רוח גדול הוא לאמרו ולשמוע. ולכן שמוע בין אחיכם ותפקחנה עיניכם, והבא לטהר יסייע לכם ה' אלהיכם, ויעשה לכם כהאי מעשה של חסיד אחד שלמד בתמימות מסכת חגיגה, שרוב העולם פירשו ממנה, והנה חסיד אחד לומד תמיד ודורש אותה, ולאחר מותו יצאה המסכת חגיגה לקראתו ²⁰.

[ו] ר' סעיד צעדי, מחכמי תימן, בספרו 'דופי הזמן' שחיבר בשנת ה'תפז (1726):

בא וראה מעלת התורה כמה הוא רם ורב, מאותו חסיד שלא היה יודע אלא מסכת חגיגה לבד, כמה הגינה עליו בזה העולם... ²¹.

הדעת נותנת, שחלק ניכר מהמקורות המאוחרים נטלו את המעשה מספר 'מנורת המאור' לר' יצחק אבובה, שהשפיע עמוקות על כל תפוצות ישראל, כפי שמלמדות עשרות הדפסותיו החוזרות והנשנות מאז הדפסתו הראשונה, בראשית ימי הדפוס (בשנת ה'רעד [1514] בקושטא) ²², עד שהגיע אפילו לתימן הרחוקה ונתחבב על בניה ותלמידי חכמיה ²³. במיוחד הדברים אמורים בשעה שיש זהות לשונית ועניינית בין המקור המאוחר ל'מנורת המאור' לר' יצחק אבובה ²⁴, ועל אחת כמה וכמה כשהמקור המאוחר מציין כמקור המעשה את 'מדרש תנחומא', מאפיין ייחודי ובלעדי ל'מנורת המאור' לר' יצחק אבובה! ²⁵

19 להלן, ליד הערה 78 ובה.

20 ר' אהרן ב"ר שמואל, בית אהרן, פפד"א תנ-תנא, דף קעח סע"א-רע"ב [=הנ"ל, בית אהרן, מהדורת הרב מ"א דייטש, ניו יורק תשסו, עמ' מ. מהדורה זו אינה מדויקת, שלא הוגהה היטב בהשוואה לדפוס הראשון].

21 הרב י' קאפח, 'ספר 'דופי הזמן' לרבי סעיד צעדי: קורות יהודי תימן בשנת תע"ז-תפ"ו', ספונות, א (תש"ז), עמ' רלט. ראוי לציין, שהמהדיר לא מצא את מקור המעשה, והעיר בהערה 300: "לא מצאתי מקורו של סיפור זה", זאת למרות היותו בן תימן, בה נתקבל בחיבה יתירה החיבור 'מנורת המאור' לר' יצחק אבובה (עי' להלן, הערה 23), אחד ממקורותיו הקדומים של המעשה!

22 לרישומי מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי (שעליידי הספרייה הלאומית בירושלים), עד שנת תקס (1800) נדפסו, לכל הפחות, עשרים וארבע מהדורות של הספר, ועד שנת תרס (1900) - ששים ושנים מהדורות!

23 ראה על כך: מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב, מהדורת הרב א' בן-נון, מבוא, בני-ברק תשעג, עמ' 110-118.

24 אע"פ שכאמור, המעשה כנוסחו ב'מנורת המאור' לר' יצחק אבובה, מופיע - בלשון זהה - גם בספר 'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה, הרי שהחיבור האחרון כמעט לא נודע בצבור עד הדפסתו לפני כשלושה דורות והשפעתו היתה שולית ומזערית עד בלתי קיימת, ורחוק מלראות בו את המקור למובאות המאוחרות.

25 עי' להלן, ליד הערה 53.

כדוגמא לזהות עניינית ישמש הקטע הבא:

[ז] ר' יעקב כולי, בספרו 'מעם לועז' על בראשית, שהדפיסו בשנת ה'תצ"ז (1730):

ומעשה היה בחכם אחד שהיה רגיל ללמוד מסכת חגיגה, וכשגמר אותה היה חוזר ושונה אותה מחדש, כי לא ידע מסכת אחרת. וכך היה לומד כל חיי מסכת זו עד שהיה בקי בה ויודעה בעל פה. בשעת פטירתו היה בודד בביתו ושום אדם לא היה על ידו, ולא ידע איש מפטירתו. פתאום באה אשה על ידו, והרימה קולה והספידה אותו ובכתה מר עד שנתאספו השכנים. והיתה האשה אומרת להם: סיפדו וקוננו וכבדו אותו חסיד ותזכו לחיי העולם הבא, כי אותו חסיד חלק לי כבוד הרבה ואף פעם לא הסיח דעתו ממני. וכך נתאספו כל בני העיר וחלקו לו כבוד הרבה. ואותה אשה היתה הולכת ובוכה עד שקברוהו. שאלוה האנשים, מה שמה. ענתה: חגיגה שמי. כשחזרו מבית החיים נעלמה אותה אשה ולא נראתה עוד. ומאז נתפרסמה בעולם גדלותו של אותו חסיד, כי הסבו מן השמים עצה זו כדי להודיע לבריות כמה גדולה מצות תלמוד תורה²⁶.

גם המקור הבא נטל את המעשה מ'מנורת המאור' לר' יצחק אבוב, אלא שהוסיף בו פרטים רבים, מהם תמוהים וזרים, כיד הדמיון הטובה על כותבו:

[ח] ספר 'פרדס שושן' שזויף על שמו של ר' מרדכי אצבאן, שנכתב בין השנים ה'תקנ"ה-ת"ר (1790-1840):

מעשה היה בחסיד א'חד, שהיה מתייחד במקום א'חד והיה למד בו במסכת עוקצים, בסוף משנה, כל לילה ולילה, עד שמהדדה²⁷ כמה פעמים, ואח"כ שונה בעל פה ושוכב וישן. ולא היה לו מסכת אחר אלא זה, והיה שגורה בפיו כל ימיו כמו לחש או ק'ריאת ש'מע. ולא היה לו שום משפחה, ולא אשה, ולא בן, ולא אב, ולא אם, כלל וכלל; כולם נפטרו ברעב בימי חורבן בית א', בשביל נבוכדנצר. והיה בוכה כל הלילה וקורא זה המסכת, והיה ישן לבדו בבית.

²⁶ ילקוט מעם לועז: והוא אוצר האגדה הפירושים וההלכה על תורה נביאים וכתובים, חברו בלשון לאדינו החכם השלם והחסיד רבי יעקב כולי זצ"ל, מהדורות ותרגום ש' ירושלמי [=קרייזר], ב, פרשת חיי שרה (כג ב), ירושלים תשכח, עמ' תסז-תסח. הספר במקורו נכתב בלאדינו (ספרדית-יהודית) והחלק על בראשית נדפס לראשונה בשנת תצ"ז. ואני השתמשתי בתרגומו העברי של הרב שמואל ירושלמי [=קרייזר], הגם שלעתיים אינו כה מדויק. ראה הקדמתו לתרגומו המופיעה בכרך הראשון של הספר: "זאת לדעת, שאע"פ שטרחנו עד כמה שידינו, יד כחה, מגעת לתרגם הדברים בדיוק, העיקר היה בשבילנו התוכן, וכמה פעמים טרחנו להבין ביטוי של המחבר וקשה היה לנו לתרגמו בדיוק, כי הלשון עתיקה מאד והפנאי לא הספיק..." (ילקוט מעם לועז, א, ירושלים תשכז, 'בשער ההיכל', עמ' 11). וראה גם: ל' לנדא, תכנים וצורות ב'מעם לועז' לר' יעקב כולי, ע"ד, ירושלים 1980, עמ' 10, עמ' 18 הערה 1 ועוד; הנ"ל, "מעם לועז": מסורת וחינוך בספרות הספרדית-יהודית, שבת ועם, סדרה שנייה, ה (י), תשמ"ה, עמ' 309-310 הערה 11.

²⁷ כן בכתב-היד, ואולי צ"ל: "שמהדדה", היינו חוזר עליה.

בא יומו, לאחר כמה שנים, ונפטר בבית לבדו, ולא היה יודע שום אדם פטירתו. באת מסכת זה ונעשה עצמה כאשה זקנה, ועמדה עליו, והרימה קולה בבכי ומספד, על אשר שמעו²⁸ כל שכניו מן הבית ונתקבצו עליו. ואמרו לו²⁹: מי אתה³⁰! אמר³¹ להם: אני אשתו א' של זה, והייתי בורח לשבי עם כמה נשים, וליל זה חלמתי חלומות רעים ובאתי לירושלים לכאן, בבית הזה, ושמעתי קול בכייתו ובאתי לפניו, וראיתי שנפטר. יאמרו³² לה: מה שמך. אמר להם: עוקצין שמי. באו אנשים ונשים, התעסקו בתכריכים וכל צרכי קבורתו, וקברו אותו בכבוד גדול. ואותה אשה היה³³ צועקת לפני הארון החסיד עד שקברו אותו. כיון שחזרו לבית לנחמו, לא מצאו שום אשה. אמרו: עוקצין, עוקצין. ראו במקומו נר א' אחד דולק, והניח במקום²⁹ החסיד מסכת עוקצין. כיון שראו זה, שמעו והבינו חכמים, שזה מסכת היה שאמר עוקצין שמי. ואח"כ באו כמה חכמים לאותו הבית והתפללו עד אחר יום שבעה, ובאו לחלום חכמים: ינוח דעתכם שהתפללו במקום החסיד³⁰.

הספר 'פרדס שושן' זויף על שם ר' מרדכי אצבאן – מחכמי מרוקו וליורנו באיטליה ובסוף ימיו בארם צובה (נפטר ה'תקי, 1740)³¹ – בידי יצחק בן שמואל, זי"פ ספרים תמהוני ומשונה שפעל בפרס בין השנים ה'תקנ-תר (1790-1840), אשר 'נתמחה' בזיוף חיבורים לא מעטים, עד שידועים יותר מעשרה חיבורים שזייף ברוב מרצו ואונו³². ואת הקטע הנוכחי הגדיל זייפנו לזייפו פעמיים, שהוא מביאו כחלק מ'פרקי היכלות' שחיברו רבי ישמעאל³³. היינו, הספר

28 צ"ל: "עד אשר שמעו".

29 כנראה צ"ל: "ומנוח במקום...", או: "והיה מנוח במקום...".

30 ספר שושן פרדס, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2457 (מתכ"י: F6230), דף 109ב. הקטע משופע בשיבושים לשוניים, ולא סימנתי אלא מעט מהם.

31 ראה עליו: הרב צ"ד לאניאדו, לקדושים אשר באר"ץ, מהדורה שלישית, ירושלים תשס"ט, עמ' 72.

32 ראה: הרב מ' הלל: ספרו של בדאי: יצחק בן שמואל מפרס וחיבוריו הבדויים, ירושלים תשע"ז. בעמ' 76-94 הוא דן בזיופו לספר 'פרדס שושן', ומפנה בקצרה (בעמ' 85) ל"מעשה בחסיד אחד שהיה שונה תמיד מסכת עוקצין".

זמן פעילותו ה'ספרותית' של הזייפן, יצחק בן שמואל, הוא ה"מחצית השנייה של שנות ה'ת"ק" (הלל, ספרו של בדאי, עמ' 32), היינו, השנים ה'תקנ-תר. ולתקופה זו יש לתארך גם את זיוף הספר 'פרדס שושן'.

33 ראה כת"י לונדון 2457, הנזכר, דף 109א: "פרק ק: אמר רבי ישמעאל: פרק זה נתבאר סוד הפסוק מה שאמר שהע"ה [=שלמה המלך עליו השלום] במשלי: 'בהתהלך תנחה אותך'. אמר רבי ישמעאל: לאחר כל אלו השאלות והתירוצים והמעשיות והסודות, שאלתי לו ואמרת לי: אדוני, ואני יש לי ספק א' אחד ומבקש לידע, אם יש רשות אני אומר, ואם לאו - לא. אמר: תשאל כל ספקות שיש לך...". כך מתנהל דו"שיח דמיוני בין רבי ישמעאל לרבו, המביא בהמשך את המעשה המדובר כראיה לדבריו, והכל הוא חלק מחטיבה רחבה המשתרעת על דפים 85א-109ב מכתב היד (ראה: הלל, ספרו של בדאי, עמ' 81 ואילך), המיוחסת בכחש לחיבור המדרשי הקדום 'פרקי היכלות'!

המזויף שעל שם ר' מרדכי אבצאן מביא קטע מ'פרקי היכלות' שגם הוא מזויף לחלוטין, שלא היה ולא נברא!

יצחק בן שמואל נהג לשלב בחיבוריו המומצאים חומרים מחיבורים קיימים שעברו על ידו עיבוד קיצוני, וכן נהג גם כאן. הוא נטל את המעשה מספר 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוב – ואין ספק בכך!³⁴ – והוסיף ושינה בו כדי דמיונו הטובה עליו. כך מסכת חגיגה הפכה למסכת עוקצין, כנראה משום חשיבותה הגדולה הנגזרת מהיותה האחרונה ממסכתות המשנה ו"הכל הולך אחר החיתום"³⁵, ובה למד החסיד "כל לילה ולילה", בבכיהה וכעניין סגולי, לשמירה מ"פחד בלילות"³⁶ – ומכאן הדימוי לקריאת שמע וללחש³⁷ – ולא כמתואר במקורות אחרים שהוא "היה שוגה בה כל ימיו"³⁸, בכל זמנו הפנוי ולא משום עניין סגולי. כל זאת ארע, לסיפורנו, סמוך אחר חורבן בית המקדש הראשון, וזכה אפוא אותו חסיד ללמוד את משנת מסכת עוקצין מאות שנים קודם עריכתה!...³⁹.

34 אם משמיטים את העניינים שנוספו בגרסה זו (שהם רק בה!) הרי שהמעשה זהה לגרסת 'מנורת המאור'. ראה נוספת לדבר הוא הקטע המוסרי העולה מן המעשה הבא אצל יצחק בן שמואל אחרי המעשה:

והלא דברים ק"ו, ומה חסיד זה שלא היה לו מסכת אחר[?] לקרוא, כך עשה הקב"ה נס שקיים הפסוק זה 'בהתה[לך] נתתה' וגו', ועל כמה וכמה אותם שעוסקים כל ימיהם בתורה, ומעמידים תלמידים הרבה, אין קץ למתן שכתן לעתיד לבוא. אמן (פרדס שושן, כת"ל לונדון 2457 [לעיל, הערה 30], דף 2109ב).

וכן בדיוק במנורת המאור לר' יצחק אבוב (להלן, הערה 53), עמ' 443: "והלא דברים קל וחומר: ומה חסיד זה, שלא למד אלא מסכתא אחת בלבד, כך, הלומד תורה הרבה ומלמדה לאחרים ומעמיד תלמידים הרבה – על אחת כמה וכמה".

35 בבלי, ברכות יב ע"א.

36 עי' שיה"ש ג ח. על לימוד משנה קודם השינה כשמירה מן המזיקין ומקרה לילה, ראה, למשל, דברי ר' יוסף חיים דוד אזולאי (חיד"א): "זהו לעסוק בתורה סמוך לשכיבה איווה שיעור גרסה, במשניות או בספר הזהר הקדוש, אשר קדושת התורה אשר למד בשכבו תשמור עליו" (צפורן שמיר, סימן ח, סעיף קטן, ליוורנו תקנ"ד, דף נב ע"א).

37 מההקשר ניתן להבין, שהמספר דימה את לימוד משניות עוקצין לקריאת שמע הנאמרת קודם השינה ('קריאת שמע שעל המיטה'), שכבר בתלמוד הבבלי ציינו את היותה מגינה מפני המזיקין. ראה בבלי, ברכות ה ע"א (המוסגר נוסף מפירוש רש"י): "אמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו, כאלו אווה חרב של שתי פיות בידו [להרוג את המזיקין]... ואמר רבי יצחק: כל הקורא קריאת שמע על מטתו – מזיקין בדיילין הימנו".

38 כן במנורת המאור לר' יצחק אבוב, שם, וגם בשאר המקורות.

39 על מימד הזמן הבעייתי של המזויף, יצחק בן שמואל, כבר העיר הרב מ' הלל:

מימד הזמן כמעט ואינו תופס שום משמעות בתודעת הכותב. הוא מחבר וכורך בנשימה אחת בין אירועים ואישים שמאות שנים מבדילות ביניהם. כך לדוגמא בציטוט הבא: "אמר מנחם מפאנו, והוא הרב ר' מנחם מרקנט שחיבר ספר מרקנטי בפירוש הזהר, שאמר לי הרב המקובל האלהי רבי יוסף בן גוריון בעל ספר יוסיפון לסוף חרבן בית שני, שקיבל מן שמעיה ואבטליון" (ספר הפליאה, עמ' 206)... או בציטוט הזה: "ביסודו של ר' משה הדרשן ולה"ה והוא ר' משה קורדאורו והוא ר' עמ' 206).

בעל דמיונות זה גם התקשה כיצד לאותו חסיד "לא היה לו שום משפחה", וכי הוא לא קיים את המצוה הראשונה שבתורה 'פריה ורביה' ולא נשא אשה והעמיד בנים?! הן 'חסיד' הוא! בהכרח אפוא להניח, שהוא הקים משפחה אלא ש"כולם נפטרו ברעב בימי חרבן בית א', בשביל נבוכדנצר!". כיוצא בזה הוא נותן בפי המסכת שנדמתה "כאשה זקנה" הסבר להופעתה הפתאומית: "והייתי בורח לשבי עם כמה נשים" עד שחלום בלהות החזירני לירושלים, לבית בעלי שנפטר זה עתה. כן דוברת האשה לשכני החסיד. ולא באה תוספת זו אלא כדי שלא יתמהו הקוראים, כיצד שכני החסיד לא הבחינו באותה אשה בעודו בחיים.

ולסיום משלב ה'מעבד' את המנהג להדליק נר במקומו של הנפטר ⁴⁰ – ולדבריו נמצא שנהגו כן כבר בדור שלאחר חורבן בית המקדש הראשון!...⁴¹ – ואת המנהג להתפלל בביתו של הנפטר⁴²; שכן כיצד ייתכן שלא נעשו לאותו חסיד עניינים חשובים אלו! ובכך בא לסימומ מעשה נפלא זה.

יצחק בן שמואל זה זכה, אפוא, לדמיון מפותח ביותר, שעשה בו שימוש רב ב'עיבוד' מקורותיו. אמנם נראה – לכל הפחות במעשה שלנו – שהוא לא שילב את הוספותיו המומצאות ללא כל סיבה, שהן באמת באו למלאות 'חללים', חסרונות ופגמים שמצא במקורות שלפניו. כנראה סבר, שמקום הניחו לו מן השמים למלאות ולהשלים את אותם חסרונות מ'דעתו' הרחבה.

אשוב לגופו של עניין: מקורות נוספים למעשה מסכת חגיגה. לדברי הרבה מקורות, הופיעה מסכת חגיגה אחר מות לומדה אשה לבושת שחורים, חגורת שק או עטופה בבגדי אבלות, שקוננה ובכתה על הנפטר, ובבכיה וקנינותיה כינסה את הצבור לבוא ולגמול חסד עם הנפטר. אבל לנוסח המעשה שהביא ר' יעקב ב"ר יצחק לוצאטו מצפת, הצבור התכנס מיוזמתו "לגמול חסד עם המת", ומצאו שם "דמות אשה מעוטפת

משה זכות ע"ה" (פרדס שושן, 48 ע"א). הנטייה לאחד בין דמויות ואירועים מתקופות זמן רחוקות עוברת כחוט השני בכל כתביו --- (הלל, ספרו של בדאי, עמ' 13-14).

והשווה עוד: הלל, שם, עמ' 108.

40 את המנהג הזכיר ר' אהרן ברכיה ממודינא, בספרו רב ההשפעה 'מעבר יבק': "מכאן יוכל המשכיל למצוא טעם לשבח למנהג הנר שמדליקים על זמתיים במקומו בשבעת הימים, כי בה אית נייחא לנשמתא ודאי..." (מעבר יבק, מאמר ב: שפת אמת, פרק טו, 'ירושלים תשנן, עמ' רכ). הספר נדפס לראשונה במנוסחה שפ, והשפיע רבות בעיצובם של המנהגים שסביב הפטירה, הקבורה והאבלות. ראה: א' ברי-לבב, 'רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ: אבות המחברים ספרי חולים ומתים', אסופות, ט (תשנח), עמ' קצ ואילך. למקורות נוספים על מנהג הדלקת הנר במקומו של הנפטר, ראה: הרב י"מ טיקוצ'נסקי, גשר החיים, א, פרק כ, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ, עמ' קצח-קצט; הרב ח"ב גולדברג, פני ברוך: אבלות בהלכה, סימן י סעיפים א-ג, ירושלים תשמ"ו, עמ' קח-קט, ובכל המובא בהערות.

41 כבר ידענו ש'מעבד' סיפורנו לא חשש מעיוותים כרונולוגיים המביאים לידי גיחוך. עי' לעיל, הערה 39 ובה. 42 הסיום מבוסס על בבלי, שבת קנב סע"א-רע"ב: "מת שאין לו מנחמין, הולכין עשרה בני אדם ויושבין במקומו. והוא דשיכב בשכבותיה דרב יהודה לא היו לו מנחמין, כל יומא הוה דבר רב יהודה בי עשרה, ויתבי בדוכתיה. לאחר שבעה ימים איתחזי ליה בחילמיה דרב יהודה, ואמר ליה: תנחו דעתך שהנחת את דעתי".

לבנים, היא מסכת חגיגה, אשר כלל לא קוננה ובכתה עליו אלא רק "מבקשת שם רחמים עליו"⁴³. וכבר העיר ר"ש אשכנזי⁴⁴, שגירסת מעשה זו נכנסה לספר הנפוך, ביידיש, 'מעשה בוך', שנדפס לראשונה בבסיליאה **שסב**⁴⁵, ולספר 'נשמת אדם' לר' אהרן שמואל מקרמניץ, שנדפס לראשונה בהאנווא **שעא**, ששניהם הביאו את שני הפרטים החריגים שבגירסת המעשה של ר' יעקב לוצאטו - אשה עטופה לבנים המבקשת רחמים על הנפטר. ועל שני חיבורים אלו אוסיף חיבור שלישי, שהעתיק את המעשה מספרו של ר' יעקב לוצאטו:

[ט] ר' יודא ליווא קירכום, בהקדמת ספרו 'מנהגות וורמייזא' שנערך בשנים ה'שפה-שצב (1632-1625):

על כן, כל מה שעושה הבן אדם, יעשה הכל לשם שמים, הן לימוד, הן תפילה, הן משא ומתן, הכל יהא לשם שמים, ואז מעשיו מצילין אותו. כמו שאירע מעשה באדם אחד שלא למד כל ימיו אלא מסכת חגיגה, ובמותו באו כולם לגמול חסד עם המת, ומצאו שם עומד עליו דמות אשה מעוטפת לבנים, ושאלו על שמה, ואמרה להם, חגיגה שמה, ומבקשת שם רחמים עליו. לפי שהוא עסק בה כל ימיו ולא באחרת, לכך זכה שהמסכת חגיגה הגינה עליו, וכן כל המצוות, המכוון לעשותן לשם שמים בכוונה שלימה, מגינים עליו⁴⁶.

⁴³ דברי ר' יעקב ב"ר יצחק לוצאטו הובאו במאמרו של אשכנזי (אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 334) ממהדורת אמשטרדם **תסט**, ואני אצטטו ממהדורת הראשונה - כונות האגדות: נקרא כפתר ופרח [...] ביאור לכל הגדות קשות [...], מסכת חגיגה, סוף מאמר נח, בבסיליאה **שמא**, דף פז ע"א:

מעשה באדם אחד שלא למד כל ימיו אלא מסכת חגיגה, ובמותו באו כלם לגמול חסד עם המת, ומצאו שם עומד עליו דמות אשה מעוטפת לבנים, ושאלו על שמה, ואמרה להם, חגיגה שמה, ומבקשת שם רחמים עליו. לפי שהוא עסק בה כל ימיו ולא באחרת, לכך זכה לזה שהמסכת חגיגה הגינה עליו. וכן כל המצוות, המכוון לעשותן לשם שמים בכוונה שלימה, מגינים עליו.

⁴⁴ אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 334-335.

⁴⁵ אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 334, לא הביא - בתרגום לעברית - אלא קטע ממהדורות המאוחרת יותר של הספר: אמשטרדם **תפג**, וזאת כנראה מפאת נדירותו הגדולה של הדפוס הראשון, ממנו ידועים כיום רק שלושה עותקים. ולפי שזכה דורנו להנגשת הספרים הקדומים באמצעות סריקתם למאגרים ממוחשבים, באפשרותי להציע את המעשה בלשונו המקורית והקמאית של הספר ולפי מהדורתו הראשונה (מעשה בוך, סימן רמח, בבסיליאה שסב, דף קצז ע"א-ע"ב):

מעשה גישאך אן איינים דער לערניט אל זיין טאג ניקש אנדרשט דען דיא מסכתא בון חגיגה. דא נוך דער זעלביג מעניש שטורב, דא שטונד איין פרויא אין וויישין קליידר בור דעם מת. וויא נון דיא לייט וואלטן אך דעם מת אום גין, זיין זיא דיא פרויא אין וויישין קליידר בור אים שטין. דא פרוגיס דיא לייט ווער זיא ווער אודר וויא זיא השיט, דא זגיס דיא פרויא איך הייש חגיגה אונ' פיס פאר אים אויף יעניר וועליט, דען ער האט אל זיין טאג ניקש אנדרשט גלערניט אז אין מיר מסכת חגיגה, דארום איזט ער זוכה דש איך בור אים פיס אויף יעניר וועליט. אלזו זען אך דיא אנדרין מצות אך אזו דיא מאן טוט לשם שמים, זא פיס דיא זעלביג מצוה אויף יעם עולם בור אים.

וכל העניין (מהתיבות "מעשה באדם"), כולל שני המשפטים שלאחר גוף המעשה ("לפי שהוא עסק בה..." עד הסוף), זהה במדויק לנכתב בספרו של ר' יעקב לוצאטו!⁴⁷
 [י] בשולי הדיון אביא את דברי 'מרגניתא דבי רב', חיבור מוסרי קטן שלא נודע זמנו, אשר נדפס לראשונה בשנת ה'תסג (1703):

אשרי מי שמטה לשמוע דת בכל יום ויום, תורת ה' תמימה, ועומדת לפני האדם בשעה שהוא עוסק במשנתו, ואומרת לו: ה' עמך גבור החיל, הנה באתי ללמדך. על כן יצאתי לקראתך, לשחר פניך, ואמצאך. אשריך אם תזכרני, אשריך אם בלבך תצפני, אשריך אם תקיימני, אשריך אם תשמעני, ובכל יום יהיו זממך, כי בי ירבו ימך...⁴⁸.

כאן עומדת התורה בדמות אשה היוצאת לקראת לומדה, ממש כמו במעשה מסכת חגיגה, שהמסכת הופיעה בדמות אשה ויצאה לקראת לומדה שנפטר ועוררה את העם לעסוק בכבודו. והגם שבמעשה מסכת חגיגה הופיעה האשה לאחר מות לומדה, ואילו ב'מרגניתא דבי רב' מתייצבת התורה לפני לומדה בעודו בחייו ומלמדת אותו תורה, אין ספק בדבר הזיקה המשמעותית ביניהם.⁴⁹

46 ר' יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא, הקדמה, מהדורת הרב י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' ג. באיסוף החומרים לספרו החל המחבר כבר בשנת ה'שמ (1580), ואת עריכתו הסופית התחיל בשנת ה'שפה (1625) ועסק בה עד סמוך לפטירתו בשנת ה'שצב (1632). ראה: מנהגות וורמייזא, מבוא, עמ' 28, 32. וכפי הנראה, הקדמתו לספר לא קדמה לשלב עריכת הספר, שכן הוא מתאר בה (עמ' ה) את עבודתו על הספר בלשון עבר, ובאותה שעה כבר יכול היה המחבר להכיר את ספרו של ר' יעקב לוצאטו. על השאלה הכללית, מתי נהגו המחברים לכתוב את הקדמותיהם לספרם, אם קודם חיבור גוף הספר או לאחריו, ראה: "ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, ב: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 561-564. אמנם כמוכך, לא ניתן להקיש את נוהגו של מחבר אחד לזולתו, שכל אחד נהג כטוב בעיניו.

47 ההשוואה הלשונית שוללת כמוכך את האפשרות שרי"ל קירכום נטל את המעשה מהספר 'מעשה בוך', הגם שהדבר אפשרי מבחינת סדר הזמנים, שכאמור 'מעשה בוך' נדפס לראשונה בשנת שסב, כעשרים שנה ויותר קודם עריכת ספרו של רי"ל קירכום. זאת ועוד, ספר 'מעשה בוך' נכתב ביידיש, וכמוכך שלא ייתכן שרי"ל קירכום יתרגם ממנו את המעשה לעברית ויכוון בדיוק ללשונו של ר' יעקב לוצאטו!

48 'מרגניתא דבי רב', בתוך: אור קדמון, ויניציאה תסג, דף יג ע"ב. זו מהדורתו הראשונה של חיבור קטן זה. כעשור לאחר מכן הוא חזר ונדפס בספרו של ר' אליהו הכהן מאזמיר, שבט מוסר, פרק ז, קושטא תעב (דפוס ראשון), דפים כג ע"ד-כד ע"ב, ובהמשך גם כנס לקובץ מדרשים קטנים שההדיר א' ילינק, בית המדרש, ב, לפסיא תריג, עמ' 120-122. אך אע"פ שהחיבור מיוחס לאמורא רב, ופותח: "אמר רב: אמר הב"ה לישראל...", אין ספק שהוא לא חיבור חז"ל מקורי אלא מאוחר.

49 על זיקה זו, בהקשר למעשה מסכת חגיגה בניסוחו המובא ב'מגיד מישרים' (עי' להלן, ליד הערה 73 ובה), העיר לראשונה רי"צ ורבלובסקי, 'לדמותו של המגיד של ר' יוסף קארו', תרביץ, כז (תשיח), עמ' 317-318 [=הג"ל, 'לדמותו של המגיד של ר' יוסף קארו', ספר היובל לכבוד גרשם שלום למלאות לו שישים שנה, ירושלים תשיח, עמ' קצא-קצב; הג"ל, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 256-258]. ורבלובסקי העיר גם לנכון, שהספר 'מרגניתא דבי רב' היה ידוע ל'בית יוסף' עצמו ולמקובלי צפת בני דורו, כמו, ר' אליהו די וידאש, בעל 'ראשית חכמה'.

ה. ייחוס המעשה לאחד מחיבורי חז"ל

כאמור למעלה, מעשה מסכת חגיגה אינו בספרות חז"ל שבידינו, וכנראה מעולם לא היה, אם כי לא מעט מקורות הביאוהו בשם אחד מספרי חכמינו וזכרונם לברכה: 'מדרש תנחומא', 'מסכת חגיגה' (של הבבלי?), או סתם 'גמרא'⁵⁰, ואפילו בשם 'פרקי היכלות' לר' ישמעאל כהן גדול⁵¹. כאן אתעכב על שני הייחוסים הראשונים למעשה - 'מדרש תנחומא', ו'מסכת חגיגה'.

1. 'מדרש תנחומא'

כנזכר למעלה⁵², מעשה מסכת חגיגה המובא בספר 'מנורת המאור' לר' ישראל אלנקאווה, מצוי בלשון זהה ב'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב. אכן, שינוי משמעותי אחד קיים ביניהם, והוא, שר' יצחק אבוהב מביא את המעשה בשם **מדרש תנחומא**! וזה לשונו: "התורה שלומד ומלמד בעולם הזה מבכה עליו. כדגרסינן במדרש תנחומא: מעשה בחסיד אחד, שהיה מתיחד במקום אחד והיה למד בו במסכת חגיגה..."⁵³. והוא ממשיך להביא את המעשה בנוסח זהה (חוץ משינויים לשוניים קלים ביותר) למובא בספרו של ר' ישראל אלנקאווה⁵⁴.

דבר ייחוסו של המעשה לאחד מחיבורי חז"ל העסיק את ר' יצחק לינטירנארו, תלמיד חכם איטלקי צעיר מהעיר פינאלי הסמוכה לפירארה, אשר שימש כמלמד תינוקות. בדרך לימודו בספר 'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב הוא פגש את המעשה כשהוא מיוחס ל'מדרש תנחומא', אך חיפשו שם העלה חרס בידו. לחיפושו העקר נוספו זכרון עמום משנים רחוקות על מקור אחר שראה בו את המעשה וויכוח מקומי אם המעשה כתוב בתלמוד(!). הוא העלה את ספקותיו באגרת ששלח לר' מרדכי דאטו (ה'רפה-שס, 1525-1600), מגדולי מקובלי איטליה בדורו ומתלמידי ר' משה קורדובירו (רמ"ק), שנכתבה ביום כב בתמוז ה'שמה (1585):

50 כן כותב ר' משה אלשיך, תורת משה, ג, ויקרא כב לב, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשנ"ט, עמ' קסב: "ששכר מצוה - מצוה, שהוא, כי המצוה עצמה נעשית הווית קדושה עד העשות מלאך, וכעובדא דגמרא על ההוא דאיעסק במסכת חגיגה". וצחוק עשה לנו המהדיר האחרון, שלא הכיר את המעשה שלנו אליו רמז ר' משה אלשיך, וציין: "ע"י חגיגה ג' א"!" וכוונתו למעשה המובא שם, "בתינוק אחד שהיה קורא בבית רבו בספר יחזקאל, והיה מבין בחשמל, ויצאה אש מחשמל ושרפתו", אך כמובן, שלא קרב זה אל זה!

51 ע"י לעיל, ליד הערה 33.

52 לעיל, ליד הערה 2.

53 ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, הנר השלישי, כלל ח, חלק ג, פרק חמישי (סימן ריג), מהדורת י' פריס-חורב, ירושלים תשכ"א, עמ' 443.

54 כבר נודעה זיקתם ההדוקה של שני חיבורי 'מנורת המאור' אלו, שהאחד מהם שאב מזולתו מלוא חופניים. ראה: י"מ תא-שמע, 'חידת ספר 'מנורת המאור' ופתרונו', בספרו: כנסת מחקרים, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 202-208. וכפי הנראה, מ'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב שאב ר' אהרן ברכיה ממודינא בספרו 'מעבר יבק', בהביאו את המעשה ממדרש תנחומא (ראה: אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 335), וכך גם מקורות נוספים שהביאו את המעשה בשם 'תנחומא', ע"י לעיל, ליד הערות 15, 17.

ועתה בקראי את הקריאה בספר מנורת המאור⁵⁵, כלל ח פרק ה: **מעשה החסיד** שהיה מתיחד במקום אחד, והיה לומד במסכת חגיגה ומהפך בה ומהדרה כמה פעמים וכו'. ראיתי מעשה ונזכרתי, כי מימי קדם קריתי אותו מעשה במקום אחר, ולא ידעתי באיזה ספר. והגם כי בזה כתוב: 'כדגרסינן במדרש תנחומא' וכו', **יגעתי במדרש הנ"ל ולא מצאתיהו כתוב בו**. ולכן, **כי נפל מחלוקת פה בארצי, ויש אומרים כי אותו מעשה מהחסיד הנ"ל נזכר בתלמוד**, ויש אומרים בהפך, כי לא כתוב בו, יבוא נא דבר אדוני אל עבדו להודיעני בכתב ימינו מהיכן שורשו יוצא, אם הוא בתלמוד בפירוש או באיזה ספר המביאו אגב גררא, או אם הוא במדרש תנחומא - איה מקומו על נכון, והיה זה לי לחן פרטי, ולמכ"ת תהיה צדקה ושלום⁵⁶.

אגרת המענה של ר' מרדכי דאטו, אם היא נכתבה, אינה ידועה כיום⁵⁷. אך לעומת זאת ידוע היום, שמעשה מסכת חגיגה אינו בתלמוד, וגם אינו מצוי לפנינו ב'מדרש תנחומא', על מהדורותיו ועריכותיו השונות, הגם שנחלקו חכמים אם המעשה הופיע באחת מעריכותיו ואבד ברבות הימים או ששולב כתוספת מאוחרת (בגליון?) בעותק המדרש שעמד לפני ר' יצחק אבוהב⁵⁸.

2. תלמוד מסכת חגיגה

ייחוס חז"לי אחר למעשה מסכת חגיגה מופיע בפירושו של ר' אלעזר אזכרי (ה'רצג-שס, 1533-1600) לתלמוד ירושלמי, סוף מסכת ברכות: "אמן", היינו תורה, כמו במסכת חגיגה

⁵⁵ נראה שלכותב היה סדר לימוד קבוע בספר 'מנורת המאור', בדומה למנהג בתימן ללמוד פרק מן הספר אחרי תפילת מוסף של שבת ומועד (עי' מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב [לעיל, הערה 23], מבוא, עמ' 115-118).

⁵⁶ 'בוקסנבוים, אגרות מלמדים: איטליה שטו-שנא (1555-1591), תל-אביב תשמו, עמ' 67. לזהותו של כותב האגרת ולפרטים נוספים עליו, ראה שם, עמ' 25-27. בראש האגרת נזכר נמענה: "אני יצחק יצ"ו, לגאון ר' מרדכי דאטו יצ"ו בען פילישו".

⁵⁷ ר' מרדכי דאטו הותיר אחריו חיבורים רבים שרובם ממכריע לא נדפסו ונותרו בכתב-יד. אפשר אפוא שבאחד מחיבוריו יש התייחסות למקורו של מעשה מסכת חגיגה.

⁵⁸ לדעת י"ג אפשטיין, המעשה מקורו בקטע ממדרש תנחומא שאבד, וברשימתו לשמות מסכתות המשנה שנוכרו במדרשים הוא מונה גם את 'חגיגה' על סמך המובאה ב'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב. ראה: י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מהדורה שלישית, 'ירושלים תשס, עמ' 989. וכנראה שגם ר' שמואל אשכנזי סבר שמדובר בקטע תנחומא מקורי, שהוא כותב: "מעשה זה לא מצאנוהו בשתי התנחומות, ואף לא בהוספות שאסף ר' שלמה בובר במבואו לתנחומא. ברם נאמן עלינו ר' יצחק אבוהב המעידי שבתנחומא שלפניו נמצאה הוספה זו" (אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 332). לעומת זאת, ל' גינצבורג סובר, ש"אף שהרב בעל 'מנורת המאור'... מביא מה'תנחומא', ברור שאינה מעקר הספר אלא הוספה חדשה, ולפנינו ב'תנחומא' ליתא" (ל' גינצבורג, גנוי שכטר, א, ניו יורק תרפח, עמ' 2).

שהספידה לאותו תלמיד, בדמות אמו, **כדאיתא במסכת חגיגה**⁵⁹. וכבר תמה על ייחוס זה ר"ש אשכנזי בספרו הנזכר⁶⁰, ובהשלמותיו שבכתובים הוסיף בכך דברים⁶¹:

עתה ראיתי בספר 'יד אליהו', לר' אליהו שולזינגר, על ירושלמי זרעים, ירושלים תשל"א, דף יט ע"ב: בחרדים, ד"ה 'אמך', כתב, וז"ל: היינו תורה, כמו במס' חגיגה שהספידה לאותו תלמיד בדמות אמו, **כדאיתא במסכת חגיגה**. כל העובר על אלו הדברים, יכול לסבור שמעשה זו **נמצא במס' חגיגה**, ובאמת שמעשה זו **לא נמצא** בחגיגה, **לא בבבלי, ולא בירושלמי**, רק היא אגדה בספר 'קב הישר', פרק יד, אות יז. על דברי הגר"א שולזינגר העיר ר' ישכר תמר בספר עלי תמר [כרך א], תל-אביב תשל"ט, דף שלג רע"ב: ונדמה, כי המילים 'כדאיתא במסכת חגיגה' הוסיף **סופר בור**. וה'חרדים' שאב אגדה זו **מספר אגדה**.

ואולם, אין כל צורך לתלות את המשפט "כדאיתא במסכת חגיגה" באיזה מעתיק בור. מסתבר יותר שהוא יצא מקולמוסו של המחבר, ר' אלעזר אזכרי, אלא שנשמטו ממנו שתיים או שלוש תיבות⁶², ובמקור נכתב: "כדאיתא **בספר** ... במסכת חגיגה", ובמקומן של שלוש הנקודות נרשם שמו של הספר, שנסדר לפי מסכתות התלמוד ובחטיבתו על מסכת חגיגה הביא את המעשה. ואם השערתי כנה, אפשר שיש בידינו להצביע על הספר המדובר, הוא ספר 'כוונות האגדות' לר' יעקב לוצאטו – שנדפס בחייו של ר' אלעזר אזכרי ויכול היה להכירו – המביא את המעשה בפירושו למסכת חגיגה!⁶³

ראיה חלוטה להשערתי עולה מגירסת כת"י אוקספורד של פירוש ר' אלעזר אזכרי לירושלמי

⁵⁹ תלמוד ירושלמי, א, ברכות ט ה, זיטומיר תרכו, פירוש מבעל ספר חרדים, דף ס ע"ב, ד"ה 'אמך'. על פירוש ר' אלעזר אזכרי לירושלמי, ראה: ר"ש ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס: למלאת לו שבעים שנה, חלק עברי, ניו-יורק תשי, עמ' שד-שיג. כנוסח המצוטט בפנים: "כמו **במסכת** חגיגה שהספידה לאותו תלמיד...", שאינו כה תקני לשונית, כן הוא בדפוס הראשון של הפירוש, זיטומיר תרכו, ובמהדורה שלאחריו (תלמוד ירושלמי, סוף ברכות, ווילנא תרפו, דף סח ע"א). אבל ר"ש אשכנזי, אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 334, ציטטו בסגנון מתוקן לשוני: "כמו **מסכת** חגיגה...".

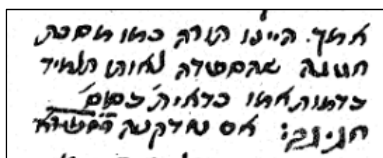
⁶⁰ אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 334: "וביותר תמוהים דברי בן דורו, ר' אלעזר אזכרי... בפירושו לירושלמי...". ואם כי ידועים חכמים איטלקיים בני זמנו של ר' אלעזר אזכרי שאכן סברו שהמעשה כתוב בתלמוד (עי' המובא לעיל, ליד הערה 56). קשה להשוות את ר' אלעזר אזכרי לאותם חכמים אנונימיים, שכנראה לא נמנו עם גדולי חכמי הדור כר' אלעזר אזכרי.

⁶¹ על השלמותיו אלו, ראה לעיל, תת-פרק ב.

⁶² כי יותר מצוי שסופר יחסר תיבות בהעתקתו מאשר יוסיף. ראה: פירוש רש"י, סנהדרין י ע"ב, ד"ה 'והא', ואת כל אשר ציין הרב מ' מאוזו (נאמן"ן ס"ט) בספרו של הרב מצליח מאוזו, איש מצליח, חלק ב (כרך ג), חלק אבן העזר, סימן ה, בני-ברק תשמט, עמ' נ סוף טור א, בתוך סוגריים מרובעים.

⁶³ עי' לעיל, הערה 43.

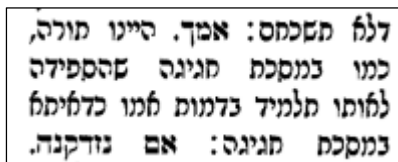
ברכות, הקדום לדפוס: "כדאית' בסו"ס חגיגה"⁶⁴, היינו: "בסוף סימני", ומכך שלא נתכוון הכותב למסכת חגיגה (מן הבבלי או הירושלמי)

פירוש ר"א אזכרי לירושלמי, כת"י אוקספורד

אלא לספר מאוחר – ששמו נשמט בטעות! – המחזיק פירושים למסכתות התלמוד, שנסדרו במאמרים וסימנים, שבסוף הסימנים למסכת חגיגה הביא את המעשה; והדבר מתאים במדויק למובאת המעשה בספר 'כונות האגדות',

המופיעה בסוף הסימנים למסכת חגיגה (סוף מאמר נח, שלאחריו יש רק עוד מאמר קצר אחד על מסכת חגיגה), וסמי אפוא גרסת הדפוס "כדאיתא במסכת חגיגה", שאינה אלא טעות סופר

פירוש ר"א אזכרי לירושלמי, מהדורת 'עוז והדר'

שנתקבעה היטב, עד שנשתיירה במהדורה החדשה של התלמוד הירושלמי, בהוצאת 'עוז והדר', שלטענתם, הגיהה את פירוש 'חרדים' מכתב-היד הנזכר!⁶⁵

1. שתי הערות נוספות

1. משנה או תלמוד?

מלשונם של כמה ממבאי המעשה נראה, שאותו 'תלמיד' הגה ולמד כל ימיו במסכת חגיגה מן התלמוד, והוא כמובן התלמוד הבבלי, שהוא סתם 'תלמוד' בפי רבותינו. כן בהבאתו של ר' ישראל אלנקאווה: "מעשה בתלמיד אחד... והיה למד בו מסכת חגיגה... ולא היה יודע מסכתא אחרת מן התלמוד זולתה, והיה שונה בה כל ימיו..."⁶⁶. וכן בהבאות ר' יצחק אבוהב⁶⁷ ור' יוסף

⁶⁴ כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. 199 (מתכ"י: F17284), דף 164א. מצורף צילום הקטע. כתב-היד מתוארך למאות השבע-עשרה או השמונה-עשרה (ראה: M. Beit-Arié, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I [A. Neubauer's Catalogue]*, ed. R.A. May, Oxford 1994, p.56, no. 365), וקביעתו של י' זוסמן, שכתב-היד הועתק מן הדפוס (ראה ספרו: אוצר כתבי-היד התלמודיים, א, ירושלים תשעב, עמ' 78, סעיף 626), מתייחסת לנוסח הירושלמי עצמו (שהוא הועתק מן הדפוס: ויניציאה רפג) ולא לפירושו של של ר' אאזכרי. תודותי לפרופ' שמחה עמנואל שהאיר את עיני בעניין.

⁶⁵ ראה: תלמוד ירושלמי, א, ברכות שם, מהדורת 'עוז והדר', ירושלים תשע, דף צד ע"א, בפירוש 'חרדים' (מצורף צילום). וזו הצהרתם בדבר הגהת הפירוש מכתב-יד: "בגוף חיבורי המפרשים נתחדשו במהדורתנו דברים הרבה... ראשית כל, הוגהו כל החיבורים מחדש, בדקדקנות ובקפידה, על-פי דפוסיהם הראשונים, ובמידה וקיימים כתבי-יד של חיבורים אלו, כפי שהוא בפירושי הרש"ס ובעל 'ספר חרדים', מובן שנעזרנו גם בהם, כדי להשלים קטעים שנשמטו מן החיבורים בדפוסים הנפוצים ולצרף את נוסחאותיהם משיבושים" (שם), מבוא, עמ' 7-8, ושם, עמ' 17, הביאו שלוש דוגמאות להשלמות שביצעו בפירוש 'חרדים' ע"פכתב-היד).

⁶⁶ לעיל, ליד הערה 1.

ב"ר משה אלאשקך. והדבר מפורש בנוסחת המעשה שהביא ר' צבי הירש קיינובר, בעל 'קב הישר'⁶⁸.

ואולם מדברי המגיד הדובר לר' יוסף קארו, ה'בית יוסף', ניתן להבין שאותו תלמיד למד את מסכת חגיגה מן המשנה: "אני אני המשנה המדברת בפך... ופוך חזי, איך אוקרית ומאי עבדית לה הוא גברא דאוליף מסכת חגיגה, בר מחולקא דיהבית ליה בה הוא עלמא"⁶⁹. גם מדברי ר' אברהם יגל, שהובאו למעלה⁷⁰, נראה שהתלמיד למד משניותיה של מסכת חגיגה. וכך גם ניתן להבין מרהיטת הקדמתו של ר' סעדיה דמרמרי, מחכמי תימן לפני כמה מאות שנים, לשירו הלימודי על שמות מסכתות המשנה:

כל האומרה ורגיל בה⁷¹, כאלו קרא כל המשנה. לפי שכשהאדם מת מן העולם הזה, ילך והוא[!] שגורה בפיו, והיא מגנת עליו מכל דברים רעים ומכל נזק, ויסדר אותה בפיו. על [כן] מה טוב ומה נעים כל האומרה בכל יום, לפי שאמרו חכמי האמת: כל מסכתא ומסכתא היא נקראת מטרוניתא, ומעשה דחגיגה יוכיח: מעשה באחד שהיה עוסק במסכת חגיגה תמיד, וכשמת היתה אשה צועקת עליו בלב מר, ושאלו אותה: מה שמך. ואמרה: חגיגה. וכיון שקברו אותו, הלכה עמו לבית דין הצדק ולמדה עליו זכות...⁷².

לדעתי, מכך שהכותב מסתייע מ'מעשה דחגיגה' לחשיבות קריאת המשנה והיותה שגורה בפיו, נראה שהבין, שאותו אחד למד מסכת חגיגה במשניותיה.

67 ראה לעיל, ליד הערה 14: "שלא קרא מהתלמוד כי אם מסכת חגיגה".

68 קב הישר השלם, א, פרק יד, מהדורת הרב א' שיינברגר, ירושלים תשנ"ג, עמ' סד: "בוא וראה מהמעשה בחסיד אחד, שהיה דר בכפר קטן, ולא היה לו שום ספר רק גמרא אחת של מסכת חגיגה, והיה כל ימיו של אותו החסיד עוסק במסכת חגיגה...". ספר 'קב הישר' נדפס לראשונה בידי מחברו בפרנקפורט תסה.

69 מגיד משרים, פרשת תזריע (בסופה), לובלין תו, דף עז ע"ב.

70 עי' לעיל, ליד הערה 15. כן גם בעיבודו של יצחק בן שמואל (לעיל, תת' פרק ד סעיף [ח]), שהעביר את הלימוד למסכת עוקצין, שהיא מן המשנה בלבד!

71 היינו, הרגיל בשירו של המחבר, שנרמזו בו שמות כל מסכתות המשנה.

72 הרב א' שטרן, "לאל ברוך אני אנעים ברכות": שיר על המשניות וענייני תיקון ליל שבועות, נוטריקון: מסע ביבליוגרפי (גליון אלקטרוני), גליון כא (חג השבועות תשע"ג), עמ' 6, והשיר עצמו נדפס שם, עמ' 7-9. זמנו של ר' סעדיה דמרמרי לא נודע, וכל העוסקים בעניינו לא הגיעו לידי הכרעה (ראה: שטרן, שם, עמ' 5-6 והערות 7, 12; הרב 'רצאבי, שם הגדולים לחכמי תימן', ספר זכרון נר יאיר, בעריכת הרב ש' מידני, בני ברק תשנ"ו, עמ' קע"ח), אך ברור שהוא אינו מאוחר לשנת ה'תמ"ב, 1682 (א'תתקצ"ג לשטרות), היא שנת העתקת תרגום רס"ג לתורה, כת"י ששון 289 (מתכ"י: F9900), אשר בתחילתו מופיע השיר המדובר. ראה: ד' ששון, אהל דוד, א, לונדון תרצ"ב, עמ' 33-34.

2. מסכת חגיגה לא נלמדה, ומדוע?

בנוסח המעשה שהביא ר' אהרן ב"ר שמואל, בעל 'בית אהרן', נוסף פרט צדדי, מעניין למדי, הנוגע לדרכי לימוד התלמוד בימים הקדומים: "כהאי מעשה של חסיד אחד שלמד בתמימות מסכת חגיגה, **שרוב העולם פירשו ממנה**... ולאחר מותו יצאה המסכת חגיגה לקראתו..."⁷³. נראה שהכותב הסיק כן על סמך נוסח המעשה שב'מנורת המאור' לר' יצחק אבוב, חיבור שכאמור זכה לתפוצה ולהשפעה מרובה, בו ה'אשה' – מסכת חגיגה – מודיעה, שבזכות אותו תלמיד שלמדה, "לא הייתי עזובה ולא שכוחה"⁷⁴.

גם אחד מחכמי דורנו, שלא הכיר את דברי ר' אהרן ב"ר שמואל הנזכרים, הסיק – בהסתייגות מסוימת – על סמך דברי ה'אשה' האמורים, ש"לא היו רגילים ללמוד מסכת זו", באותו זמן ומקום של כותב המעשה⁷⁵, והוא גם נדרש לסיבת הדבר אך לא העלה בידו אלא השערה: "אולי משום שפרק שלישי עוסק בענייני טומאה וטהרה, ואולי משום שפרק שני מתחיל 'אין דורשין במעשי מרכבה' וכו'"⁷⁶.

אכן אם השערה זו נכונה, מעניין להיווכח כיצד אותם עניינים שגרמו לאחד להסתייג מלימוד מסכת חגיגה הביאו את זולתו להתחזק ולהשקיע בלימודה! כן מסביר ר' יצחק ונה, מגדולי ומקובלי תימן בדורו, את הטעם ששילב ב"תיקון סדר השכמת הקריאה בלילה" – שתיקן לעצמו בשנת ה'ת"ו (1646) – קטע משנה ותלמוד ממסכת חגיגה:

ולכן תיקנתי לעצמי להיות קורא אחר [כך], אלו השני מאמרים [מ]מסכת חגיגה, ולהיותה סדורה בגירסא. וטעם מסכת חגיגה, מפני **שהיא ענין מרכבה**, כמו שאמרו: 'אין דורשין וכו', ולא במרכבה ואפילו ביחיד', וגם כן מפני **שיש בה ענין טהרה**, כאמרו: 'הטובל לחולין' וכו', 'חומר בקודש מבתרומה' וכו', ואמרו: הטהרה מביאה לידי רוח הקודש, והעוסק בדבר כאלו עשאו... וגם **כן למדתי מאותו מעשה בחסיד אחד**, שהיה מתייחד במקום אחד, ולא היה שונה בו אלא מסכת חגיגה לבד עד שהיתה סדורה בפיו, וכשמת נדמית עליו דמות אשה שהיתה בוכה ומיללת עליו, ושאלו לה ואמרה להם: חגיגה שמי. כיון שהשלימו לקברו, נעלמה מעיניהם, מיד ידעו שמסכת חגיגה היא וכו'⁷⁷.

73 לעיל, ליד הערה 20.

74 מנורת המאור לר' יצחק אבוב, שם (לעיל, הערה 53).

75 י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגהות, מהדורה שנייה, רמת גן: תשסה, עמ' 410.

76 שפיגל, שם, עמ' 409 הערה 44.

77 י' טובי, 'דבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן', דעת, לח (תשנז), עמ' 30-31. הקיצור 'וכו' במקור. תאריך סידור התיקון מפורש בתחילתו: "תיקון סדר השכמת הקריאה בלילה, אשר תיקנתי לעצמי... שנת ה'ת"ו ליצירה..." (טובי, שם, עמ' 23; וראה שם, עמ' 20).

כלומר, זה שמסכת חגיגה מחזיקה שני עניינים אלו - ענייני מרכבה וטהרה, הוא סיבה להרבות את הלימוד והעיון בה, מדי יום ביומו! ולא זו בלבד אלא, שר' יצחק ונה הבין ממעשה החסיד שלמד במסכת חגיגה כל ימיו, שיש מעלה מיוחדת בלימוד מסכת זו בדווקא, הגם שפשוטו של מעשה כלל אינו תומך בסברה זו, כי רק בדרך מקרה בעלמא נקלעה לידי אותו חסיד מסכת חגיגה ולא מסכת אחרת.